

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ שלישי

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – תלמון
תשע"ד

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מחלקת תיירות, מועצה אזורית מטה בנימין
אגף המחקר, מדרשת הרי גופנא
מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות למחברי המאמרים, תשע"ד (2013)
מסת"ב 978-965-91808-0-6

שער קדמי: מקווה טהרה בחורבת בית ג'פא (צילום: אהרן טבגר)
שער אחורי: בפתח של 'הוטת חן' למרגלות חורבת עררה (צילום: אהרן טבגר)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, ד"ר מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי הייזלר** (עברית), **גב' מרים שלוסברג** (אנגלית)
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ	אהרן טבגר, זהר עמר ומרים ביליג
---------	------------	--------------------------------------

שער ראשון: פולחן, דת והלכה בהר אפרים ובסביבתו

11	פולחן ציבורי בבתים פרטיים בתקופת השופטים וראשית תקופת המלוכה: ממצא חומרי והמסורת המקראית	יוסף גרפינקל
23	חורבת דיאב – יישוב כפרי ובו בית כנסת מימי בית שני במערב בנימין	בנימין הר־אבן
43	עיצוב הדתיות השומרונית – ממת?	זאב ספראי
79	חורבת כפר אסתונא שבעמק שילה – פרקים עלומים בתולדות האתר	איתן קליין וזאב ח' ארליך (ז'אבו)

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

109	הקברים המפוארים מימי הבית השני שבמערב השומרון: תובנות חדשות	דביר רביב
143	מאגר מים גדול מתקופת בית שני באתר 'השומרוני הטוב'	יובל פלג
155	מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה	אהרן טבגר ודביר רביב
171	הערות אחדות על היישוב היהודי בארץ יהודה בימי המשנה והתלמוד על פי ממצאים מתחום הקבורה	בועז זיסו ואיתן קליין

שער שלישי: חידושים בחקר הר אפרים וסביבתו

193 ...	חורבת עקד – דוח ראשוני של עונת החפירה משנת 2012	חנניה היזמי, מיכל הבר ויבגני אהרנוביץ'
213	בעקבות בנימין מטודלה בנחלת בנימין	מיכאל ארליך
223	מיזם מצודות הטגארט (PBP) – התכנית המורחבת: מצודת המשטרה בנבי צאלח ואספקת המים אליה	גד קרויזר
239		רשימת משתתפים
10*		תקצירים באנגלית

חורבת דיאב – יישוב כפרי ובו בית כנסת מימי בית שני במערב בנימין

בנימין הר־אבן

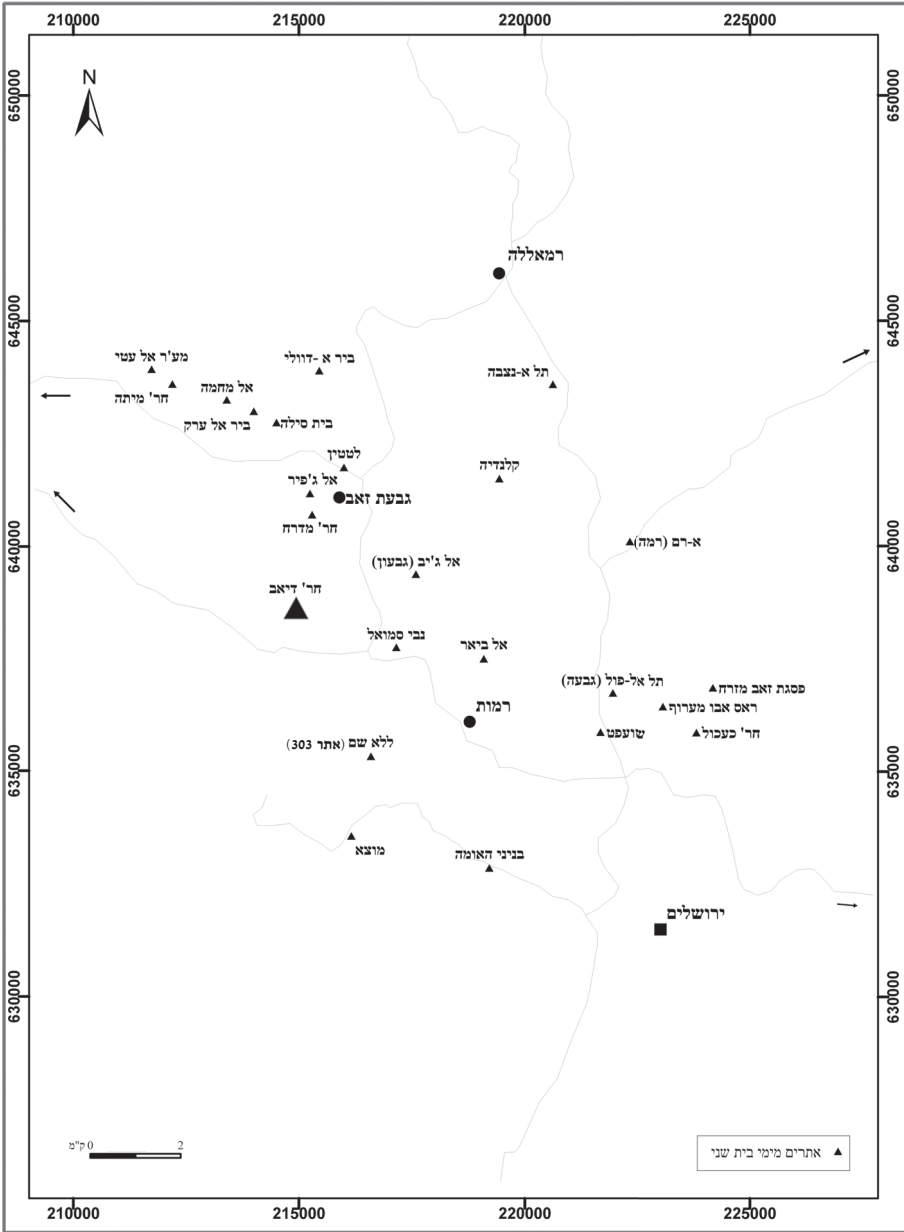
חורבת דיאב (נ"צ 214935/638806 בר"י חדשה) מצויה כשבעה קילומטרים מצפון מערב לירושלים, בסמיכות ליישוב גבעון החדשה, בין הכפרים בידו ובית איג'זא. האתר נבנה ברום של 750 מטרים מעל פני הים בראש כיפה מתונה, המצויה בקצה המערבי של רמת אל-ג'יב, על גבול אשדות ההר. האתר ממוקם מעל מוצא נחל איילון (ואדי סלמן) המסמן את הגבול בין נחלות בנימין לאפרים (קלאי 1960, 13–19). מדרום לאתר עברה הדרך הקדומה שירדה מנבי סמואל לאמאוס (איור 1). דרך זו הייתה בתקופה הצלבנית הדרך הראשית שחיברה בין ההר לשפלה, וראשיתה היה כבר בתקופה הרומית. כחצי קילומטר מצפון-מזרח לאתר, על בסיס תוואי הכביש המודרני (ציר 443 הישן) עברה הדרך הקדומה, מעלה בית חורון, שהייתה דרך הרוחב הראשית שקישרה את עיר הנמל יפו ואת אזור השפלה בכלל, עם אזור גב ההר והעיר ירושלים בפרט, למן תקופת הבית הראשון (רול 1976; רול ואיילון 1984).

האתר נסקר לראשונה בשנת 1968 במסגרת סקר החירום שנערך בשטחי יהודה ושומרון (קלאי 1972, 184, אתר מס' 132). בסקר תועדו עשרה קברים חצובים האופייניים לימי בית שני, והאתר הוגדר כבית קברות רומי. סקר נוסף נערך באתר במסגרת סקר בנימין (מגן ופינקלשטיין 1993, 220–221, אתר מס' 289), ובו תיארו הסוקרים חורבה שבה שרידי קירות ומבנה מרכזי בנוי בראש הכיפה. סקר מקיף נוסף נערך באתר במהלך סקר קו התפר, ובעקבותיו נערכו באתר חפירות הצלה.

חפירת ההצלה באתר נערכה במהלך שנת 2005 במסגרת פרויקט מכשול קו התפר¹. בחפירה נחשפו שרידים של מכלול מגורים שהשתרע על פני כארבעה דונמים ושימש ככל הנראה כחוה גדולה או בית אחוזה של משפחה מורחבת. במדרונות הצפוני והמזרחי של האתר השתרע הנקרופוליס שבו תועדו קברים חצובים מטיפוס קברי דרגש וכוכים האופייניים לימי בית שני. תכנית המכלול כוללת מתחם מרכזי בראש הכיפה וכן מספר רב של חדרי מגורים ושירותים הבנויים כקומפלקס אחד המשתרע על הכיפה והמדרון המזרחי. אחד מחדרי המכלול הנו אולם רוחבי אשר שימש כמבנה ציבורי.

מהותו של מבנה זה, תכניתו האדריכלית המיוחדת, כמו גם אופיו הפונקציונלי ותפקודו יעמדו בבסיסו של מאמר זה. במסגרת זו ייעשה ניסיון לבדוק האם אין לזהות במבנה שנחשף בחורבת דיאב בית כנסת, והאם ניתן להגדירו כאב טיפוס חדש של בתי כנסת התואמים את גודל היישוב ואת צורכי הקהילה שבה הם נבנו.

1 החפירה (הרשאה י"ש 999) נוהלה על ידי כותב שורות אלו מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש. בחפירה השתתפו פליקס פורטנוב ויאנה ברשי (מדידות וסרטוט), אנה הראל (התקנת איורים לפרסום), מרים מנוקיאן (ציור חרסים), שלומי עממי (צילום) וסעיד סיף (ראש צוות עובדים). בחפירה השתתפו עובדים מקומיים של יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה מהכפרים בלטה ובורקה.

איור 1: חורבת דיאב – מפת איתור כללית

תולדות המחקר

קצרה היריעה מלנסות ולסקור את כל תולדות המחקר של בתי הכנסת בארץ. מחקר זה מתפרסם הלכה למעשה על פני מאה ומחצה וכולל אלפי מאמרים ומאות ספרים ומחקרים בתחום ההיסטוריה, הארכאולוגיה, התלמוד ועוד (לסקירה ולדיון מפורט בנושא בתי הכנסת הקדומים ראו לוין 1987א; 1987ב; 1997; 2000; 2003). עם זאת, ישנה חשיבות יתרה לציין את נקודות המפתח של תולדות מחקר בתי הכנסת מימי בית שני, המהוות נדבכי יסוד למאמר זה.

בראשית המחקר, עם חשיפתם של בתי הכנסת במצדה (ידין 1981) ובהרודיון (פרסטר 1981), התבססה סופית ההנחה, שנשענה עד אז על מקורות היסטוריים בלבד, כי בארץ ישראל היו קיימים בתי כנסת טרם חורבן הבית. בתחילה נטען כי מבנים אלה נבנו באוריינטציה ובזיקה לירושלים. ציר המבנה כוון כלפי ירושלים כאשר הכניסה הותקנה על פי ההלכה התלמודית (תוספתא, מגילה ג, כב) הקובעת כי את הכניסה יש לקבוע במזרח (פרסטר 1981, 29). עם חשיפת המבנה בגמלא (גוטמן 1981) התברר כי אין לזהות אוריינטציה ברורה למבנה, וכי מוקד האולם מצוי למעשה במרכזו. בניגוד לשני המבנים הראשונים, במצדה ובהרודיון, העושים שימוש משני במבנים קיימים, בית הכנסת בגמלא הנו מבנה שנבנה במקורו כבית כנסת, ועל כן הוא שימש כאב טיפוס ארכיטקטוני לדמותם של בתי הכנסת בכלל, ואפשר לראשונה לקבוע את עקרונות היסוד הארכיטקטוניים והמאפיינים העיקריים של בתי הכנסת מימי הבית השני (מעוז 1992, 331–334; נצר 2004, 9–13).

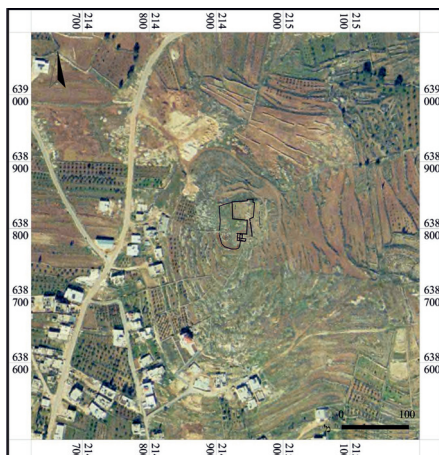
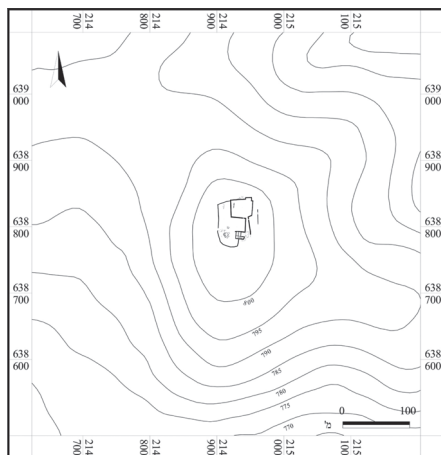
גילויים של בתי כנסת דוגמת המבנים בקריית ספר (מגן ואחרים 2004), במודיעין (וקסלר-בדולח ואחרים 2003; און ואחרים 2004; און ווקסלר-בדולח 2005) ולאחרונה גם במגדל (אבשלום-גורני 2010) שינו כליל את פני המחקר הארכאולוגי של בתי הכנסת בפרט ואת תפיסת העולם בראייה היסטורית של תופעת בתי הכנסת ותפוצתם במרחב הכפרי בימי בית שני בכלל. יתרה מזו, בניגוד לטענה שהועלתה בעבר כי בתי הכנסת נבנו רק בערי המחוז ולא נפוצו לכפרים בתקופה שלפני החורבן (מעוז 1992, 331), כיום על דעת רוב החוקרים כבר מקובלת הדעה כי במאה הראשונה לסה"נ היו כנראה בתי כנסת כמעט בכל יישוב יהודי בן התקופה (מגן 2004א, 22–23; נצר 2004, 9; עמית 2007, 28). תכניתם האדריכלית של בתי הכנסת הללו הדגישה את דמותו הארכיטקטונית ואת מאפייני העיקריים של בית הכנסת הכפרי של ימי הבית השני.

בעשור האחרון נחשפו שני מבנים נוספים ביריחו (נצר 1999; 2004; נצר ואחרים 2004) ובחורבת עתרי (זיסו וגנור 2002; 2004; 2008), אשר זוהו על ידי החופרים השונים כבתי כנסת מימי הבית השני.² חשיפתם וההצעה לראות בהם בתי כנסת 'הלהיטה' את המחקר והביאה לבחינה ולחידוד של המאפיינים האדריכליים השונים המגדירים את מבנה בית הכנסת (נצר 2004; עמית 2007). מכל מקום, כיום מקובלת הדעה על רוב החוקרים כי אין לראות במבנים אלה בתי כנסת (לוין 2003, 187–188; נצר 2004, 20; עמית 2007, 28–31).

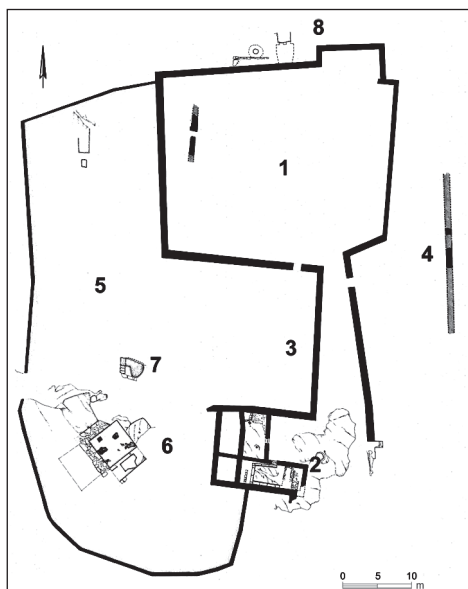
2 מבנים נוספים שהוצע לזהותם על ידי החופרים כבתי כנסת הנם: מסד הבזלת שמתחת לבית הכנסת הביזנטי בכפר נחום, בית המעיין במגדל והמבנה ברכס שועפט. במבנים אלה הוכחה הטענה כי אין לראות בהם בתי כנסת, ועל כן הנם מחוץ לדיונו (לדיון ממצה במבנים אלה ראו עמית 2007). מבנה נוסף שלגביו נותרו סימני שאלה הנו מבנה הספסלים בקומראן (רפיאנו 2001).

החפירה

החפירות באתר חורבת דיאב התמקדו במדרון המערבי של האתר ובשטח נוסף שנפתח ברום הכיפה בצדו הדרומי של האתר. רוב קירותיו של האתר בצבצו מעל פני השטח באופן שאפשר את סרטוטם ואת שחזורו של האתר בחלקים שלא נחפרו (איור 2). תכנית האתר

איור 2: תחום האתר ומכלול הבנייה – תצ"א ומפה טופוגרפית

איור 3: חורבת דיאב – תכנית כללית של האתר

(איור 3) מלמדת כי לפנינו מבנה בית אחוזה או חווה גדולה, הבנויה כקומפלקס אחד המשתרע על הכיפה והמדרון המזרחי. שלושה אגפים עיקריים נמנו באתר: האגף הצפוני (1), המצוי ברום הכיפה בצדו הצפוני של האתר ומהווה את אגפו המרכזי של המכלול, האגף הדרומי (2), אשר בינו לבין האגף המרכזי מפרידה חצר קטורה (3), והאגף המזרחי (4), הכולל סדרה של חדרים הבנויים במדרונו המזרחי של האתר. ממערב למכלול הבנוי משתרעת חצר גדולה (5) התחומה בקיר טרסה. חצר זו מהווה למעשה את המשכה של החצר הקטורה (3) כלפי מערב. בתחום החצר נחשפו גת גדולה (6) ומקווה טהרה (7). ברצועה שמצפון וממזרח לאתר מצוי הנקרופוליס של האתר (8) אשר בו תועדו כעשרה קברים מטיפוס קברי דרגשים וכוכים.

האגף הצפוני

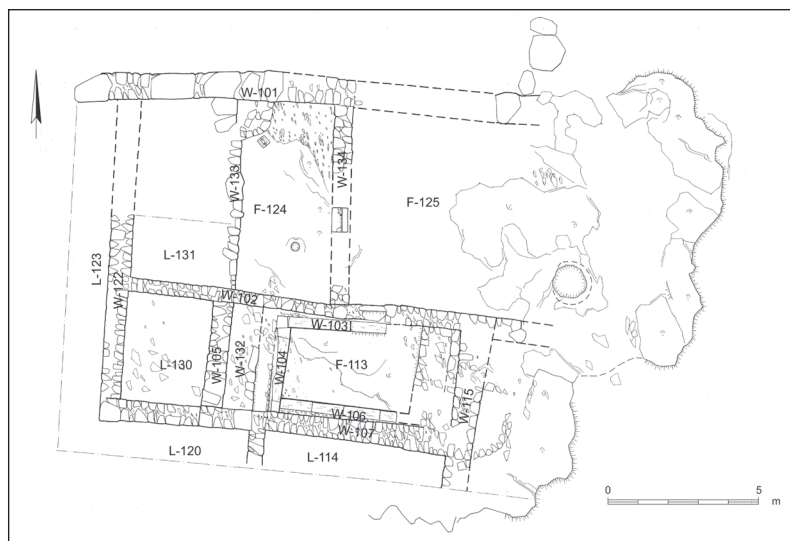
אגף זה, המהווה את האגף המרכזי של האתר, הנו מתחם רבוע (גודלו 35x30 מ'). אגף זה לא נחפר, אולם תכניתו ניכרת על פני השטח. דומה כי במרכז האגף השתרעה חצר קטורה. לאורך הקירות הצפוני, המערבי והמזרחי נבנתה סדרה של חדרים הסדורים סביב החצר בצורת האות ח'. הכניסה למתחם נקבעה בדופן הדרומית. ממזרח לפתח ישנן עדויות לחדרים נוספים. מדרום לאגף המרכזי השתרעה חצר קטורה אשר נקבעה בין האגפים הצפוני והדרומי.

האגף הדרומי (איורים 4, 5)

אגף זה משתרע מדרום לחצר הקטורה, וכולל כמה חדרי שירות ולצדם אולם התכנסות ששימש ככל הנראה כמבנה הציבור של האתר.³ השתמרות הקירות באגף גרועה ביותר, וגובהם אינו יותר משני נדבכים. שטח האגף הדרומי של המכלול נפגע מאוד גם מפעילות שוד אינטנסיבית. הכניסה לאגף, שנקבעה

איור 4: האגף הדרומי ומבנה בית הכנסת – מבט מדרום מזרח

איור 5: האגף הדרומי – תכנית

במרכז הקיר הצפוני, הובילה אל חדר מבוא רחב ידיים (איור 5: F-125). צדו המזרחי של החדר לא השתמר, על כן ממדיו אינם ידועים. בחדר המבוא מצויות שתי כניסות נוספות: דרומית ומערבית. הכניסה המערבית הובילה אל סדרה של שלושה חדרים שפתחים קישרו ביניהם, ואילו הכניסה הדרומית הובילה אל אולם הציבור. באופן זה, למעשה, כלל חדרי האגף היו מנותקים מהאולם הציבורי. החדר שממערב לחדר המבוא (F-124) תכניתו מלבנית (ממדיו 6.5×3 מ'). בפינה הצפונית-מערבית של החדר נבנה מסד מאבן שצורתו מעוגלת, והוא שימש ככל הנראה כשולחן עבודה כלשהו. למרגלות המסד נמצאה בחפירה באתרה אבן רכב של ריחיים של דחף. בצדו הדרומי של החדר נמצא, חצוב אל תוך רצפת הסלע, ספלול עמוק שצורתו קונית, והוא שימש ככל הנראה כמתקן כתישה. ממצאים אלה מלמדים על אופיו המשקי של החדר ועל השימוש היום יומי שנעשה בו, כגון פעולות כתישה וטחינה של סוגי דגנים שונים. כניסה נוספת בדופן המערבית של החדר הובילה אל חדר נוסף, שממדיו (6.5×3 מ') זהים לחדר שממזרח לו. מן החדר נחפר חלקו הדרומי בלבד (L-131). בקיר הדרומי של חדר זה מצוי פתח נוסף המוביל אל חדר ריבועי (ממדיו 3.5×3 מ') המצוי בפינת האגף הדרומי (L-130). הקיר המזרחי של החדר משותף לו ולאולם הציבור שממזרחו, אולם אין כל חיבור או פתח מקשר בין השניים.

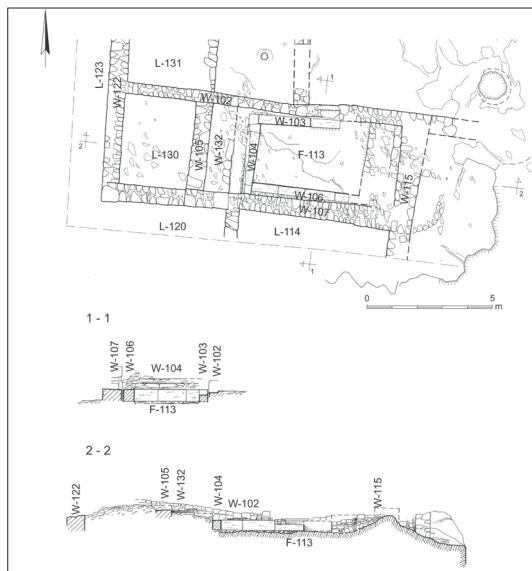
האגף המזרחי

תכניתו המדויקת של האגף לא נתבררה לאשורה בחפירה. עם זאת נראה כי סדרה של חדרים נבנתה על המדרון המזרחי של האתר, בהמשך למסדרון שקישר בין האגפים המרכזי והדרומי. בפינה הצפונית-מערבית של האגף נחשף פתחה של מערה חצובה. פתח המערה נחצה לשניים על ידי אומנה מרכזית חצובה. ייתכן כי מדובר במקווה טהרה בעל

שני פתחים שנועדו להפריד בין היורדים לטבילה לבין העולים. לאחר הטהרה (רייך 1990, 40-34). אולם כאמור אגף זה לא נחפר, ותמונתו חלקית בלבד. בצד זה של המכלול נמצאו גם מערות מגורים, ששובצו במבני המגורים ושימשו כחללי מרתפים, וכן בורות מים ומתקני תעשייה שונים ובהם ככל הנראה מתקן בית יוצר לכלי חרס.

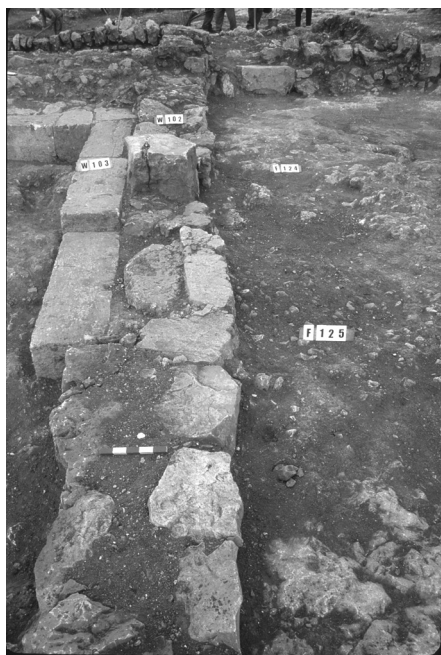
מבנה הציבור (ה'סינגוה') (איור 6)

החדר הדרומי שבאגף הדרומי הנו בעל תכנית ייחודית המלמדת על אופיו הפונקציונלי. החדר הנו אולם רוחבי הממוקם מדרום לחדר המבוא. אל האולם מובילה כניסה אחת בלבד מהמבואה, המצויה במרכז הדופן הצפונית של

איור 6: מבנה בית הכנסת – תכנית וחתכים

האולם. באופן זה מבחינה אדריכלית, למרות מרכזיותו מנותק האולם משאר חדרי האגף, ומהווה יחידה נפרדת העומדת בפני עצמה. פנים האולם הוא חלל מרכזי אחד בלא חציצה של עמודים. מכאן יש לשער שתקרת המבנה נשענת ישירות על קירותיו החיצוניים של האולם (ממדיו החיצוניים של המבנה כולל הקירות: 9.5×5 מ', ואילו ממדיו הפנימיים של חלל האולם: 7.5×3.5 מ'). קירות האולם (בעובי של $0.70-0.90$ מ') נבנו מאבני שדה קטנות יחסית שלא הוקצו כלל ומתליד של עפר ששימש כחומר מליטה. קירות הרוחב (איור 6: W-115, W-105) עבים מעט יותר מקירות האורך (W-107, W-102). מן הכניסה לאולם, הקבועה כאמור בדופן הצפונית, השתמר סף הכניסה המורכב מכמה אבנים שטוחות ומסותתות. דלת הכניסה לאולם נפתחה כלפי פנים. ממזוזות הפתח נותרה רק האבן התחתונה, שהרכיבה את המזוזה המערבית (איור 7). האבן, העשויה ממנוולית של גויל מהוקצע (גודלה כ- 0.50×0.50 מ'), מלמדת כי מזוזות המבנה היו מסיביות ובולטות יותר משאר קירות האולם. משני צדי הכניסה ולאורך הקירות הצפוני הדרומי והמערבי הותקנו ספסלים שהורכבו מאבני גזית מהוקצעות למשעי. הספסלים השתמרו כמעט במלואם חוץ מאשר בפן המזרחי, שם יש ככל הנראה לשחזר את המשכו של הספסל. מעל ספסל הגזית, לאורך קירות הרוחב המזרחי והמערבי של האולם, נראים שרידיהם של שורת ספסלים נוספת שנבנתה מאבני שדה ויצרה מדרג ספסלים בפאות הרוחב של האולם. על אבני הגזית של הספסל נמצאו סימני סיתות של אזמל בעל חורפת מסרק האופייני לימי הבית שני.

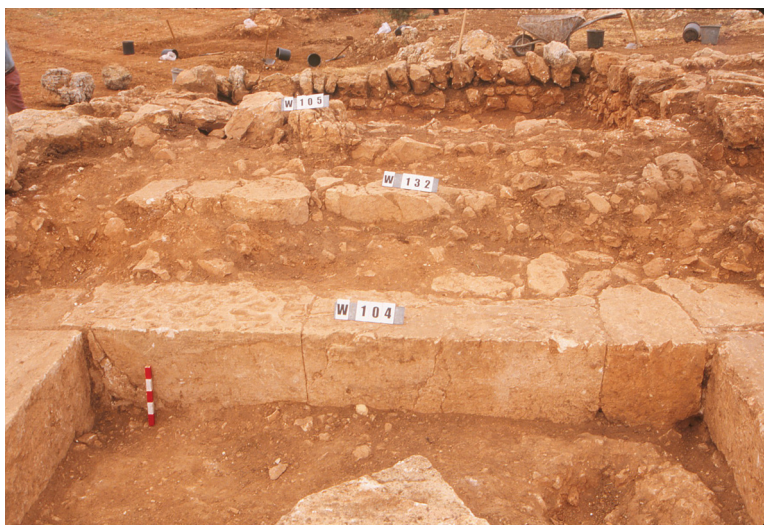

איור 7: מבנה בית הכנסת – הכניסה המדורגת לאולם והספסלים הבנויים אבני גזית מהוקצעות שלצד הפתח

אורך אבני הגזית ששימשו בספסל משתנה בהתאם לצורכי הבנייה, אולם רוחב האבנים וגובהם זהה בכולם (0.40 מ'). יוצאת דופן היא אבן הגזית שהותקנה אל מול פתח הכניסה לאולם. היא נמוכה בכעשרה

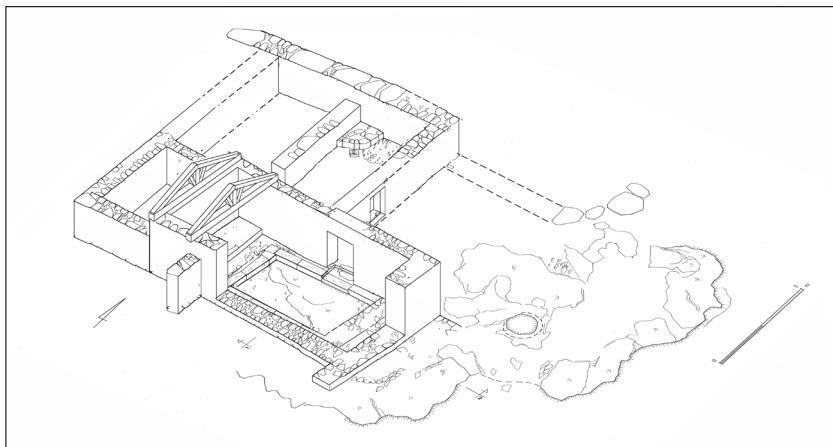
סנטימטרים משאר אבני הספסל (גובהה 0.30 מ'). דומה כי הסיבה לכך נעוצה ברצון לאזן בין נוחות הישיבה על הספסלים באולם (0.40 מ') לנוחות הכניסה והירידה אליו במדרגות (בגובה של עד 0.30 מ'). התקנתה של מדרגה זו מעידה על המחשבה המרובה שהושקעה בבניית האולם והספסלים ועל שימת הדגש על הפרטים הקטנים ביותר שבו. רצפת האולם הושתתה על גבי הסלע שנחצב ופולס בחלקו. תשתית של אבנים ועפר מהודק, שהונחו בין מרווחי הסלע, השלימו את מפלס הרצפה. בצדו המערבי של האולם, בין הספסל (W-104) לקיר המערבי של האולם (W-105), נראים שרידיה של שורת ספסלים

נוספת (W-132) שנבנתה מאבני שדה (איור 8). שרידי ספסל זה מצויים במפלס גבוה יותר מהספסל שלפניו, וביחד הם יוצרים מערכת של ספסלים מדורגים. בצדו המזרחי של האולם ישנו מסד בנוי מאבני גויל שמהותו לא נתבררה, ואין לדעת אם גם בצד זה הותקנו ספסלים מדורגים או שמא מדובר במסד לבמה כלשהי.

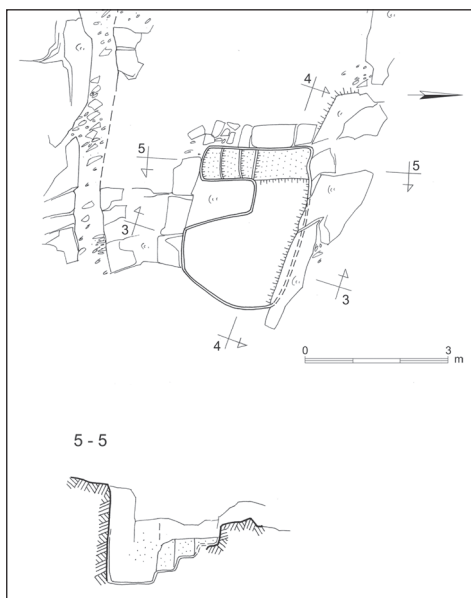
איור 8: מבנה בית הכנסת – הספסל התחתון ומעליו שרידי הספסל העליון בצדו המערבי של האולם

ניכר כי תכניתו של האולם ייחודית ומלמדת כי אין מדובר ב'עוד חדר רגיל' במכלול. מוקד האולם מכוון כלפי המרכז כאשר מסביב הותקנו ספסלי ישיבה. בלא ספק, היה זה חדר שעיקר מטרתו לכנס קהל אנשים לפעילות משותפת (איור 9).

איור 9: שחזור איזומטרי של מבנה בית הכנסת

המקווה המערבי

איור 10: המקווה – למעלה: מראה כללי, מבט ממזרח; למטה: תכנית וחתך

במרכז החצר הקטורה שממערב למתחם נחשף בחפירה מקווה טהרה (לעיל איור 3: 7) חצוב בסלע ומטויח בשכבה עבה של טיח הידראולי שצבעו אפרפר. סוג טיח זה אופייני לתקופה הרומית הקדומה ומצוי ברוב המקוואות שנחשפו עד כה (רייך 1990, 53–54; עמית 1994, 174). תכנית המקווה אינה רגולרית, והוא כולל גרם מדרגות בנוי ומטויח היורד אל חדר טבילה חצוב בסלע (איור 10). בין גרם המדרגות לחדר הטבילה מפרידה אומנה חצובה בסלע. תקרת המבנה לא השתמרה, אולם חלקים ממנה, הכוללים לוחות קירוי ארוכים מאבן ששימשו בשיטת הקירוי המדורג (*corbelling*), נמצאו במפולות שבתוך המקווה. קירויים דומים מאבן הבנויים בשיטה זו מעל למקוואות טהרה נמצאו גם באתרים נוספים דוגמת קריית ספר (מגן ואחרים 2004, 186) וחורבת אל-ג'פיר (הר-אבן 2012, 81–82).

מקווה טהרה זה שנתגלה בחפירות בחורבת דיאב מצטרף לשורה ארוכה של מקוואות טהרה מימי בית שני ההולכים ונחשפים בתוך מתחמי מגורים בחבל בנימין. התמונה המצטיירת מהחפירות הארכאולוגיות של השנים האחרונות היא של מקוואות טהרה המצויים כמעט בכל בית מגורים מתקופה זו. כאלה הם המקוואות שנחשפו בסביבתו הקרובה של האתר בחורבת דיאב (למיקום האתרים ראו איור 1 לעיל): בחורבת אל-ג'פיר נחשפו שני מקוואות טהרה שהיו חלק ממכלולי המגורים במקום (הר-אבן 2012, 81–82). בחורבת לטאטין, המצויה כחצי קילומטר מצפון לחורבת אל-ג'פיר, נחשף מקווה טהרה נוסף (יתאח 2002, 87–88) ובחורבת ביר א-דוולי נחשפו שני מקוואות (היזמי 2011, 89).

מקוואות נוספים בתוך מכלולי מגורים נמצאו גם בקלאנדיה (מגן 2004, 39, 63), בקריית ספר (מגן ואחרים 2004, 186), בראס אבו מערוף (זליגמן 1999, 161–162), בחורבת כעכול (זליגמן 2006, 3–16) ובפסגת זאב (שוקרון וסבריאנו 1993).

הממצא

הממצא הארכאולוגי העשיר שהתגלה בחפירה כולל מגוון רחב של כלי חרס, רובם מייצור מקומי, כלי אבן רבים, כלי שחיקה וכתשיה מבזלת, חפצי מתכת ומטבעות, שהאחרונה שבהם היא משנת שתיים למרד הגדול. ממצאים אלה מעידים כי האתר שימש בימי הבית השני, למן שלהי המאה השנייה לפסה"נ ועד לימי המרד הגדול בשלהי המאה הראשונה לסה"נ, ופסק מלהתקיים לאחריו.

כלי החרס – הממצא הקרמי משקף את פרק הזמן שבו התקיים האתר. רוב הממצא מורכב מכלי יום יום, כמו סירי בישול, קנקנים, פכים, פכיות ונרות חרס. בחפירה לא נמצאו כלל כלי יבוא.

כלי האבן – באתר נמצאו מספר רב של שברי כלי אבן מאבן גיר רכה, כגון ספלים, כלי מידה עשויים ביד וכן שברי קערות עשויות במחרטה. כלים אלה, שהיו נפוצים החל מהמחצית השנייה של המאה הראשונה לפסה"נ ועד לראשית המאה השנייה לסה"נ, מהווים עדות מובהקת לקיומה של אוכלוסייה יהודית במקום (מגן 2002).

המטבעות – ממצא המטבעות בחפירה מועט, אולם די בו, עם הממצאים האחרים, כדי לבסס את ציר הזמן של ההתיישבות במקום. 22 מטבעות נתגלו בחפירה, מתוכם זוהו 19. כולם נמצאו בתחומו של האגף הדרומי, במפולות שחתמו את החדרים השונים. המטבעות הקדומים ביותר באתר (12 מטבעות) הם מהתקופה החשמונאית, מימיו של אלכסנדר ינאי (103–76 לפסה"נ). רוב המטבעות הללו היו פרוטות מהטיפוס הנפוץ ביותר מבין מטבעות ינאי, שמצדו האחד עוגן ומצדו השני כוכב (משורר 2001, 37–38, לוח 26). מהתקופה הרומית הקדומה התגלו מטבעות מימי הורדוס ובנו ארכלאוס וכן מטבעות הנציבים אמביבאלוס (6–9 לסה"נ) ואגריפס הראשון (38–44 לסה"נ). המטבע המאוחר ביותר שנתגלה בחפירה הנו מטבע "שנת שתיים חרת ציון", שזמנו ימי המרד הגדול, והוא הוטבע בירושלים בין השנים 67–68 לסה"נ (משורר 2001, 241, לוח 196).

דיון

הממד הארכיטקטוני

אחת מאבני היסוד העיקריות בזיהוי המבנים השונים שנחשפו עד כה בארץ ישראל ושייכותם כבתי הכנסת הנה תכניתם האדריכלית. תכנית זו כוללת כמה מאפיינים ייחודיים המבדילים אותם ממבני מגורים 'רגילים'. להלן אעמוד על מאפייניהם הייחודיים של בתי הכנסת השונים שנתגלו עד עתה, המגדירים את מבנם, אופינם ותפקודם. כאמור, מאפיינים אלה נידונו רבות במחקר סביב שאלת הגדרתם של בתי הכנסת הקדומים מימי בית שני ובמיוחד בנוגע למבנים ביריחו ובחורבת עתרי, שההצעה לזהותם

כבתי כנסת עוררה פולמוס רב (על מאפיינים אלה ראו לוין 1991, 45–48; מעוז 1992, 333; נצר 2004, 20–22; עמית 2007, 25–31):

1. התכנית הכללית: דומה כי המאפיין הראשון במעלה הניכר בתכניתם של כלל המבנים שתוארו לעיל הנו מחד גיסא, היותו של המבנה חסר ייחודיות במראהו החיצוני ומאידך גיסא, תכניתו הפנימית, שהיא כשל אולם בעל מרחב אחד פתוח, בלא חציצה של קירות או חלוקת משנה, המאפשר צפייה אל כל חלקי האולם מכל פינותיו. מבחינה זו, המבנה במצדה אשר בפינתו הצפונית-מזרחית מצוי חדרון ששימש ככל הנראה לאחסנת כתבי הקודש הנו יוצא דופן במידת מה. יחד עם זאת, יתרת האולם הנה מרחב אחד פתוח כך שאין בו כדי לפגום בתבנית הבסיסית (ידין 1981; נצר 1991, 402–413).

2. העמודים: המאפיין השני, שלדעת רוב החוקרים מהווה את אחד המאפיינים החשובים ביותר בארכיטקטורה של בתי הכנסת, הנו העמודים המוצבים במרכז האולם בסידור מלבני (לוין 1991, 46; נצר 2004, 20–22; עמית 2007, 27–28). לדעת אהוד נצר, הצבתם של העמודים נבעה מהצורך לאפשר את בנייתו של מבנה דמוי בזיליקה, תכנית שאותה הוא משחזר כניצבת בבסיס תכניתם של בתי הכנסת של ימי הבית השני.⁴

3. הספסלים: המאפיין השלישי הנו קיומם של ספסלים או עזרות, בכל המבנים בלא יוצא מן הכלל, שנמשכו לאורך הקירות והסתיימו כלפי פנים האולם בספסל שהיה בנוי לרוב באבני גזית. עם זאת, סידור הספסלים ובנייתם שונים ממבנה למבנה, זאת ככל הנראה, בהתאם לצורכי הקהילה ולמבנה עצמו.

בבית הכנסת במצדה, למשל, בנויים ארבעה ספסלים מדורגים צמודים לקירות האולם בלא כל עזרות סביבם (ידין 1981). יש להניח כי סידור זה נובע מממדיו הקטנים יחסית של המבנה והרצון לנצל את מרב השטח לקליטת המספר הרב ביותר של קהל. לעומת תבנית ספסלים זו, בגמלא סידור הספסלים כולל טורים של ארבעה ספסלים מדורגים עשויים גזית ומעליהם עזרות רחבות הנמשכות עד לקירות האולם. ספסל נוסף היה בנוי שם מעבר לעזרות וצמוד לקירות (גוטמן 1981). בהרודיון מורכבת מערכת הספסלים מספסל מדורג הכולל שני ספסלים הסדורים בצורת ח' במרכז האולם, ומהם נמשכות עזרות רחבות הנמשכות עד לקירות המבנה. גם כאן ישנו ספסל נוסף הבנוי מעבר לעזרות ובצמידות לקירות (פרסטר 1973; 1981). לעומת זאת, הספסלים בקריית ספר (מגן ואחרים 1999; 2004, 200–205) ובאום אל-עומדן (וקסלר-בדולח ואחרים 2003; און ואחרים 2004; און ווקסלר-בדולח 2005) בנויים בדפוס שונה מעט מקודמיהם. אין ספסלים מדורגים הבנויים זה מעל זה, אלא ספסל אחד במרכז האולם שממנו נמשכות עזרות רחבות עד לקירות. בקריית ספר בנויות העזרות לאורך שלוש מדופנות האולם, ואילו באום אל-עומדן בנויות העזרות סביב כל ארבעת הקירות. יש לציין כי באום אל-עומדן שחזרו החופרים את קיומם של ספסלים מדורגים הבנויים על גבי העזרות מעל הספסל המרכזי שנחשף סביב מרכז האולם. לדעתי, יש לשחזר עזרות בלבד בלא ספסלים בנויים נוספים, בדפוס הדומה לזה שבקריית ספר. דומה כי דפוס זה ניתן למצוא גם בבית הכנסת שנתגלה במגדל (אבשלום-גורני 2010).

4 יש לציין כי שחזור זה נוגד את המאפיין הבא ברשימתו (מס' 3) הקובע כי "... אין לבית הכנסת ביטוי אדריכלי בחיצוניותו של הבניין..." (נצר 2004, 27).

אין ספק כי מעל רצפת הפסיפס של ה"מסדרונות"⁵, סביב הספסל שבמרכז האולם, לא היו בנויים ספסלים נוספים, פרט לספסל הצמוד לקירות.

יש להניח כי העזרות שימשו כמסגרת היקפית שנועדה מחד גיסא להציב עליהם ספסלי עץ או מחצלות לישיבת המסובים (לוי, 1991, 46) ומאידך גיסא להוביל את קהל הבאים לאולם בנוחיות אל מקומות הישיבה שלהם. דומה שגם במבנה זה ניתן לזהות את התכנית הבסיסית של בתי הכנסת, הכוללת אולם מרכזי פתוח שתקרתו נשענת על ארבעה עמודים. סביב העמודים, לאורך כל ארבעת דפנות המבנה, בנויות עזרות רחבות הנמשכות עד לקו הקירות. קצות העזרות כלפי פנים האולם מסתיימים בספסל מדורג עשוי גזית.

4. האוריינטציה ומוקד האולם: המאפיין הרביעי בא לידי ביטוי במיקום הכניסה וציר המבנה המצביעים על העדר אוריינטציה מובהקת לבתי הכנסת של ימי הבית השני. במצדה ובהרודיון אמנם הכניסה קבועה במזרח, וציר המבנה פונה בכיוון כללי לירושלים, אולם בתי כנסת אלה נבנו בתוך מבנים קיימים, ונתונים אלה נקבעו עוד בטרם הפכו המבנים לבתי כנסת. במבנה בית הכנסת של גמלא הכניסה היא במערב, ואילו בבית הכנסת בקריית ספר הכניסה היא בצפון. לעומתם, הכניסה באום אל-עומדן מצויה גם היא במזרח, אבל מבנה בית הכנסת הנו אולם רוחבי שצירו צפון-דרום בלא כל אוריינטציה לירושלים.

מכלל המאפיינים שנזכרו לעיל נובעת האוריינטציה המוכוונת כלפי פנים – אל מרכז האולם המהווה את מוקד האולם – ולא כלפי חוץ. היטיב להגדיר זאת צבי אורי מעוז: "שיווי המשקל הארכיטקטוני, מפגש צירי הראייה, החלק המואר ואיזור התנועה והפעילות – כולם בתווך" (מעוז, 1992, 333).

לעומת זאת, סידור העמודים בחורבת עתרי, כפי שהראו נצר ודוד עמית (נצר, 2004, 20; עמית, 2007, 29–30), סותר לחלוטין את התבנית הנ"ל ומבטל את העיקרון האדריכלי הממקד את שיווי המשקל של המבנה כלפי המרכז. נתון זה יש בו כדי לבטל כליל את זיהוי המבנה בחורבת עתרי כבית כנסת.

5. מקווה טהרה: לצד בתי הכנסת נתגלו מקוואות טהרה שנבנו בסמיכות ובזיקה למבנים והיוו ככל הנראה חלק ממכלול בית הכנסת.

כאמור לעיל, הצבעתי כבר על כך שמקוואות טהרה רבים נחשפו בשנים האחרונות בתוך מכלולי מגורים מימי הבית השני, אולם בכל המקרים של מקוואות לצד בתי הכנסת ניתן לומר באופן מובהק כי אין מדובר במקוואות פרטיים שכאלה, אלא במערכות ששירתו את הציבור כולו. שמריה גוטמן הציע שיש לראות במקווה בגמלא חלק ממכלול שלם של "מרכז קהילתי, שענה על צורכי הדת והחברה בעיר היהודית" (גוטמן, 1992, 346).

דוגמה למקווה ציבורי הבנוי בזיקה לבית הכנסת ניתן למצוא גם בקריית ספר (מגן ואחרים, 2004, 185), שם בנוסף למקווה הציבורי נתגלה מקווה טהרה פרטי כמעט בכל מכלול מגורים.

דעות החוקרים חלוקות בנוגע לשימוש שנעשה במקוואות ולסיבות לקשר שבין בית הכנסת למקווה. רוני רייך הציע שבבתי הכנסת הללו התקיימו סעודות מצווה שחייבו רמת טהרה מסוימת שהצריכה טבילה וטהרה (רייך, 1988, 211), ואילו יונתן אדלר ראה את עיקר

5 במושג 'מסדרונות' התכוונו החופרים, ככל הנראה, לעזרות הרחבות הנמשכות מהספסל ועד לקירות האולם.

ייעודו של בית הכנסת כמקום של קריאה בתורה, עובדה המחייבת בעלי קרי, על פי חז"ל, לטבול לפני לימוד תורה ותפילה (אדלר 2008). לעומתם, עמית ייחס את הצורך במקוואות ציבוריים לתופעת התייבשות המקוואות הביתיים בשלהי הקיץ. לדעתו, אין הכרח לקשור בין המקוואה לבית הכנסת חוץ מהיותם ממוקמים באזור אחד שהיווה את המרכז הקהילתי של היישוב (עמית 2007, 27–28).

6. הממצא הקטן: אמנם אין הוא חלק מהמאפיינים האדריכליים, אולם אין חולק כי הגדרתו של מבנה כלשהו כבית כנסת קשורה ישירות גם לממצא החומרי, שנחשף במבנה ובסביבתו במהלך החפירה, הכולל בין השאר ממצא קרמי בן התקופה, כלי אבן המהווים מאובן מנחה לזהותה היהודית של אוכלוסיית המקום ומטבעות. אולם החשובים מכולם הממצאים המעידים על השימוש ועל הייעוד של המבנה. כאלה הם הממצאים שנתגלו בחדרון הצדדי של בית הכנסת במצדה – פאביסה ובה פיסות קלף של ספרי תורה (ידין 1981, 21–23), בגמלא – עיטורי הרוזטה על פריטים ארכיטקטוניים במבנה (גוטמן 1981, 33–34) ולאחרונה בבית הכנסת במגדל – האבן הרבועה שדמות המנורה בת שבעת הקנים חקוקה עליה (אבשלום-גורני 2010). ממצאים אלה הבאים עם הארכיטקטורה יש בהם כדי להכריע סופית על זהותו ותפקודו של המבנה כבית כנסת. לצערי, ממצאים אלה נדירים ביותר, ועל כן אין לראות בהם עדות מחייבת אלא אמצעי עזר בלבד.

מאפיין נוסף שנצר הציע לראותו כאחד מהעקרונות האדריכליים של בתי הכנסת הנו קיומם של גומחה או מתקן כלשהו לאחסון מגילות קלף של ספרי התורה ששימשו את בית הכנסת (נצר 2004, 22). דומני שנכון קבע עמית (2007, 27) כי מאפיין זה אינו מחויב המציאות, ומכל מקום אינו בבחינת קריטריון חובה שחסרונו מבטל את עובדת זיהויו של המבנה כבית כנסת.

הממד הקהילתי

כיום אין כמעט חולק על כך שכבר מראשיתו, בתקופת הבית השני, היה בית הכנסת הציר המרכזי שסביבו התנהלו חיי הקהילה היהודית. הוא שימש לקריאה בתורה, ללימוד המצוות ולצרכים קהילתיים וחברתיים שונים (ספראי 1981, 105–123; לוי 2000, 135–173). עובדה זו ניכרת היטב הן במקורות ההיסטוריים והן בעדויות הארכאולוגיות (לוי 1987ב). כתובת תיאודוטוס, שהתגלתה בראשית המאה ה־20 בחפירות שנערכו בעיר דויד שבירושלים (רוט־גרסון 1987, 74–86), היא העדות הארכאולוגית הראשונה לקיום בתי כנסת מימי הבית השני בארץ ישראל. הכתובת שנכתבה בשפה היוונית מעידה לא רק על עצם קיומו של המוסד בירושלים, אלא מספרת גם על מהותו ועל תפקידיו ("לשם קריאת התורה ולימוד מצוות") כמו גם על הסיבות לבנייתו ("ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם הארחת הנצרכים מן הנכר"), ויותר מכך היא מציינת את קיומה של שושלת ראשי בית כנסת ("ארכיסנוגוס") המעידה על קדמותו של המוסד ועל שורשיו העמוקים הנטועים עמוק בזמן ובהווה התרבותית היהודית.

העדויות הקדומות ביותר שתיארו את אופי פעילותו של בית הכנסת הן מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה ובמיוחד מהמאה הראשונה לסה"נ. עדויות אלה מלמדות, שוב לא רק על עצם קיומו של המוסד, אלא גם על מגוון הפעילויות השונות הנערכות בו,

פעילויות שהן הרבה יותר מקריאת תורה ולימוד מצוות בלבד (דיון נרחב על המקורות השונים ראו אצל לוין 1987ב; 1997, 145–147; 2000, 1–134).

יוסף בן מתתיהו למשל ציין את קיומם של בתי כנסת בדור (קדמוניות היהודים יט, ו, ג, 299–300) ובקיסריה (מלחמת היהודים ב, יד, ד-ה, 285–292) כמוסדות יהודיים חשובים ביותר, שהפגיעה בהם הייתה לא רק פגיעה ברגשות היהודים, אלא פגיעה בחוק הרומי עצמו. יתרה מזו, הוא תיאר את הפגיעה בבית הכנסת בקיסריה כגורם הישיר להתפרצותו של המרד הגדול. את הניסיון להדיחו תיאר יוסף בן מתתיהו בקיומה של אספה פוליטית שנערכה ביום השבת בבית הכנסת בטבריה: "בהיותו בית גדול ביותר המסוגל לקלוט עם רב" (חיי יוסף נד, 276–279). דבריו מעידים על השימוש ועל הפעילות הרב־גונית בבית הכנסת הכוללת עצרות פוליטיות שאין בהן דבר עם עבודת הקודש. בברית החדשה (מעשה השליחים ו, 1–9) כוללת הפעילות המגוונת בבית הכנסת חלוקת סעד לאלמנות, ואילו בלוקס (לוקס ד, 16–30) מודגמת הפעילות בבית הכנסת שבנצרת במעשיו של ישוע שכללו פעילות של התכנסות ביום השבת, קריאה בתורה ומתן דרשה.

בית הכנסת כונה בשמות רבים בארץ ובתפוצות, אולם הכינוי השכיח ביותר בתפוצות היה ה'פרוסיכה' (מקום תפילה), ואילו בארץ ישראל – ה'סינגוגה' (מקום התכנסות). שני כינויים אלה משקפים ככל הנראה שני דגשים שונים של הפעילות בבית הכנסת, כאשר בתפוצות הושם דגש על הממד הדתי, ואילו בארץ ישראל הדגש היה בפעילויות הקהילתיות והחברתיות שהתקיימו בו (לוין 1987ב; לוין 1997, 147).

ביטוי לפעילות זו נגזר מפירוש המושג 'סינגוגה', שהנו מקום התכנסות, מוסד קהילתי שבו התנהלה קשת רחבה של פעילויות, והוא מצביע על כך שהבניין מילא מגוון רחב של צרכים, כגון: אספות פוליטיות, מפגשים חברתיים, בתי דין, בתי ספר ואכסניות, מקום שהיווה מוקד פעילות לכל הקהילה היהודית (לוין 1997, 147).

לצד אלה מילא בית הכנסת בארץ בתקופת בית שני תפקיד חשוב גם בחיי הרוח של הקהילה, כאשר במרכז הפולחן בבתי הכנסת בארץ עמדו קריאת התורה, קריאה בנביאים (ההפטרה), קריאת התרגום לתורה ומתן דרשות (שם, 148). לפיכך, יש לראות בבית הכנסת מתקופת הבית השני מוסד קהילתי ששירת את הצרכים הרבים והשונים של הקהילה המקומית ובכלל זה את צרכיה הדתיים (לוין 2000, 135–173).

זיהוי של מבנה הציבור בחורבת דיאב כבית כנסת

מניתוח כלל תכניות בתי הכנסת השונים עולה תמונה ברורה של כמה מן המאפיינים האדריכליים של מבנה בתי הכנסת המגדירים את אופיו ואת תפקודו. מנגד מילא המבנה פונקציות שונות ומגוונות בחיי הקהילה, בין לצורכי חולין ובין לצורכי דת ופולחן. אשר על כן, זיהוי של המבנה בחורבת דיאב כבית כנסת חייב להיבחן אל מול המאפיינים השונים הללו, האדריכליים והפונקציונליים, המגדירים את מבנה בית הכנסת מן המאה הראשונה לסה"נ.

נראה כי מבחינת הממד הארכיטקטוני, אולם הציבור שבחורבת דיאב עונה על כל אחד מהמאפיינים האדריכליים והפונקציונליים שפורטו לעיל חוץ ממאפיין אחד – העמודים. על כן, זיהוי כמבנה ציבורי וכבית כנסת מסתמך על הדמיון האדריכלי למבנים שזוהו כבתי כנסת מהתקופה הרומית הקדומה במצדה, בהרודיון, בגמלא, בקריית ספר, במודיעין ובמגדל. בדומה למבנה בחורבת דיאב האלמנט המרכזי המצוי בבסיס תכניתם האדריכלית של כלל המבנים הנ"ל הנו מערכת ספסלים ועזרות לאורך כותלי המבנה. קצות העזרות כלפי

פנים האולם מסתיימים בספסל מדורג עשוי גזית. פנים המבנה הנו חלל מרכזי אחד שאליו מוכוונים הספסלים. תכנית זו יוצרת מבנה שהמוקד שלו במרכז, ואין בחסרונם של טורי עמודים במבנה הנידון כדי לגרוע מדמותו הארכיטקטונית הכוללת של המבנה, כפי שלא ניתן להתעלם מהדמיון הכללי של כלל בתי הכנסת בעלי מבנה זה ומאופקים הפונקציונלי ושימושים המשותף כמבני ציבור.

לפיכך, דומה כי השאלה העיקרית שצריכה להישאל בהקשר זה היא האם העדר העמודים משנה את הגדרת המבנה, את מטרותיו ואת פונקציית השימוש בו. כמדומני שהתשובה על כך היא חד-משמעית לא, ודוגמה מובהקת לכך ניתן למצוא דווקא בבית הכנסת בדורא ארופוס, שאולם הציבור שבו הוא בלי עמודים (ראו לוינ' 1991, 37), ואין חולק על כך שמדובר בבית כנסת. על כן יש להניח כי העדר העמודים בחורבת דיאב נובע ממידותיו הצנועות של המבנה ומאופיו הכפרי הזעיר לעומת המבנים האחרים, המצויים במרכזים גדולים וחשובים יותר, וודאי שהתאים בגודלו לצורכי הקהילה הקטנה שהתגוררה במקום.

לשאלת הממד הקהילתי, בלא ספק עונה המבנה בחורבת דיאב על צרכיה השונים של הקהילה. בהיותו מבנה ציבור, משמש המבנה בראש ובראשונה כמרכז קהילתי. וכמרכז שכזה, הדעת נותנת כי שימש הן לצורכי חולין והן לצורכי דת ופולחן של הקהילה המקומית. אם כן, ניתן להסיק מכלל הנתונים שהוצגו לעיל כי תכניתו של האולם בחורבת דיאב על מערכת הספסלים שבו אינה מותירה ספק בדבר שימושו כאולם ציבורי שנועד להתכנסות של קהל למגוון צרכים ציבוריים. מאפייניו הייחודיים הכוללים חלל מרכזי המוקף ספסלי גזית, שורת ספסלים מדורגים בפאות הרחב, כמו גם מקווה המצוי בקרבתו, מעידים על זהות האולם כמבנה ציבור יהודי – ומכאן גם זיהויו כ'סינגוגה' – בית הכנסת של הקהילה. בית הכנסת בחורבת דיאב מהווה לפיכך טיפוס חדש של בית כנסת: צנוע יותר בממדיו ופשוט יותר בתכניתו, תואם את צורכי הקהילה, אך עדיין משמש כבית כנסת לכל דבר ועניין.

סיכום

ממצאי החפירות בחורבת דיאב מעידים כי האתר נוסד ככל הנראה במהלך המאה השנייה לפסה"נ והמשיך להתקיים עד למרד הגדול בשלהי המאה הראשונה לסה"נ. באתר נחשפו חלקים ממכלול מגורים שהשתרע על פני כארבעה דונמים ושימש ככל הנראה כחוזה גדולה או בית אחוזה של משפחה מורחבת.

באתר נחשף מבנה ציבורי אשר שימש כבית הכנסת (ה'סינגוגה') של היישוב הקטן ולא הרחק ממנו מקווה טהרה. מבנה זה מהווה טיפוס חדש של בתי כנסת במגזר הכפרי ביישובים קטנים, שנבנו בהתאם לצורכי הקהילה.

בעקבות עבודות קו התפר נערכו בשנים האחרונות חפירות הצלה בהיקפים שונים במספר גדל והולך של אתרים בסובב ירושלים. אתרים אלה מצטרפים לאתרים שכבר נחפרו בעבר ומשלימים את תמונת היישוב בפריפריה החקלאית של ירושלים (ראו לעיל איור 1). ברוב האתרים שנחשפו בחפירות אלה התבררה תמונה דומה של יישובים כפריים שזהות אוכלוסייתם היהודית באה לידי ביטוי בממצא החומרי הכולל מקוואות טהרה ולצדם ממצא קרמי, כלי אבן ומטבעות. כאלה הם האתרים בקלאנדיה (מגן 2004ב), בראס אבו מערוף (זליגמן 1999), בחורבת כעכול (זליגמן 2006), בפסגת זאב (שוקרון וסבריאנו

1993), בבנייני האומה (ארובס וגולדפוס 2007), בשועפט (בר נתן וסקלר־פרנס 2007), בבית סילה (בץ 2003),⁶ בחורבת אל ביאר (אייזיק והר־אבן 2011), בחורבת אל־ג'פיר (הר־אבן 2012) ובחורבת ביר א־דולי (היזמי 2011). אתרים נוספים שנחפרו, ויש בהם עדויות לקיומו של יישוב יהודי במקום שהתקיים עד המרד הגדול, הן חורבות מדרח, אל מחמה, מיתה ואתר נוסף ללא שם (אתר 303) המצוי מדרום מערב לבית איכסא.⁷ האתר בחורבת דיאב מצטרף אם כן לשורה ארוכה של אתרים, המהווים נדבך נוסף בהבנת התמונה הארכאולוגית וההיסטורית של האזור (זיסו 2001, 229–268; ספראי ורגב 2011, 57–93; מגן 2004). תמונה זו מצביעה על תהליך רציף של התעצמות היישוב היהודי הכפרי וייסודם של יישובים חדשים החל מהתקופות הפרסית וההלניסטית בכל רחבי ארץ בנימין, מספר המדבר ועד השפלה. דומה כי גילוי של בית הכנסת הנידון באתר דוגמת חורבת דיאב, על ממדיו הצנועים ופשטות תכניתו, מאשש את ההנחה כי כנראה ברבים מהיישובים היהודיים במרחב הכפרי של ימי הבית השני 'מסתתר' בית כנסת משלו.

רשימת מקורות

אבשלום־גורני 2010:

אבשלום־גורני, ד', 2010, חפירה במגדל, בית הכנסת מתקופת בית שני, הרצאה ביום העיון "חפירות ומחקרים בצפון הארץ 7" (28.1.2010), חיפה.

אדלר 2008:

אדלר, י', 2008, בתי כנסת עתיקים ומקווה הטהרה, הממצא הארכאולוגי וזיקתו להלכה קדומה, קתדרה 128, עמ' 51–72.

אייזיק והר־אבן 2011:

אייזיק, נ' והר־אבן, ב', 2011, חורבת אל ביאר – נחלת משפחת כהונה גדולה מימי הבית השני, קדמוניות 142, עמ' 78–83.

און ואחרים 2004:

און, א' וסקלר־בדולח, ש' ורפיאנו, י', 2004, בית־כנסת מתקופת הבית השני בחורבת אום אל־עומדן שבמודיעין, בתוך: אשל, י' ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש, בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו, אריאל, עמ' 25–29.

און ווקסלר־בדולח 2005:

און, א' ווקסלר־בדולח, ש', 2005, חורבת אום אל עומדן – כפר יהודי ובו בית כנסת מתקופת הבית השני במודיעין, קדמוניות 130, עמ' 107–116.

6 האתר נחפר על ידי שחר בץ בשנת 1997, שחשף לצד חפירת הכנסייה מבנים נוספים שטרם פורסמו, השייכים לשלב היישוב מימי בית שני. שלב זה בא אל קיצו במהלך המרד הגדול. וראו שם בנוסף פרסומו של הנקרופוליס מימי בית שני של האתר.

7 שלושת האתרים האחרונים נחפרו על ידי אך טרם פורסמו. בחפירות התברר כי גם בהם היישוב המשיך והתקיים עד למרד הגדול, ובעקבותיו היישובים נפגעו וניטשו ולא נושבו שוב מחדש עד לראשית התקופה הביזנטית. האתר האחרון (אתר 303) נסקר על ידי, ובו נתגלו ממצאים מרובים מימי בית שני ובהם ככל הנראה ריכוזי פסולת של בית יוצר, המלמדים גם כאן כי האתר התקיים עד לימי המרד הגדול.

ארובס וגולדפוס 2007:

ארובס, ב' וגולדפוס, ח', 2007, אתר בנייני האומה – לזיהויו ומקומו במערך היישובי סביב ירושלים מתקופת הברזל ועד שלהי התקופה הביזנטית, *ארץ ישראל* כח, עמ' 14–20.

בץ 2003:

Batz, S., 2003, A Second Temple Period Cemetery at Khirbet Beit Sila, in: Bottini, G.C., Di Segni, L. & Chrupcala, L.D. (editors), *One Land—Many Cultures- Archaeological Studies in Honor of Stanislaw Loffreda OFM*, Jerusalem, pp. 111–122.

בר נתן וסקלר-פרנס 2007:

בר נתן, ר' וסקלר-פרנס, ד', 2007, יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות, *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* א, עמ' 57–64.

גוטמן 1981:

Gutman, S., 1981, The Synagogue at Gamla, in: Levine, L.I. (editor), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, pp. 30–34.

גוטמן 1992:

גוטמן, ש', 1992, גמלא, בתוך: שטרן, א' (עורך), *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל*, כרך 1, ירושלים, עמ' 343–348.

היזמי 2011:

היזמי, ח', 2011, ביר א־דולי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בארץ בנימין, *קדמוניות* 142, עמ' 88–94.

הר־אבן 2012:

הר־אבן, ב', 2012, חורבת אל ג'פיר (מערב) – יישוב כפרי מימי בית שני במערב רמת אל ג'יב – סקירה ראשונית של עונת החפירות 2010, *מחקרי יהודה ושומרון* כא, עמ' 75–87.

וקסלר־בדולח ואחרים 2003:

וקסלר־בדולח, ש', און, א' ורפיאנו, י', 2003, לשאלת זיהויה של מודיעין, עירם של החשמונאים, *קתדרה* 109, עמ' 69–86.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו וגנור 2002:

זיסו, ב' וגנור, א', 2002, חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה, *קדמוניות* 123, עמ' 18–27.

זיסו וגנור 2004:

זיסו, ב' וגנור, א', 2004, המבנה הציבורי מחורבת עתרי – בית־כנסת (?) מן התקופה שבין מרד החורבן למרד בר־כוכבא, בתוך: אשל, י' ואחרים (עורכים), *ועשו לי מקדש, בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו*, אריאל, עמ' 31–42.

זיסו וגנור 2008:

Zissu, B. & Ganor, A., 2008, 'Ethri, Horvat, in: Stern, E. (editor), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in The Holy Land*, vol.5: *Supplementary Volume*, Jerusalem, pp. 1735–1737.

זליגמן 1999:

Seligman, J., 1999, Agricultural Complexes At Ras Abu Ma'aruf (Pisgat Ze'ev East A), North of Jerusalem, *Atiqot* 38, pp. 137–170.

זליגמן 2006:

Seligman, J., 2006, Jerusalem, Khirbat Ka'kul (Pisgat Ze'ev H), Early Roman Farmsteads and a Medieval Village, *Atiqot* 54, pp.1–73.

ידין 1981:

Yadin, Y., 1981, The Synagogue at Masada, in: Levine, L.I. (editor), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, pp. 19–23.

יתאח 2002:

יתאח, מ', 2002, מקוואות טהרה וכלי אבן בארץ בנימין בימי הבית השני, *מחקרי יהודה ושומרון*, יא, עמ' 81–90.

לוין 1987א:

Levine, L.I., 1987, The Second Temple Synagogue, The Formative Years, in: Levine, L.I. (editor), *The Synagogue in Late Antiquity*, Philadelphia, pp. 7–31.

לוין 1987ב:

לוין, י"ל, 1987, בית הכנסת בתקופת בית שני – אופיו והתפתחותו, בתוך: אופנהיימר, א', כשר, א' ורפפורט, א' (עורכים), *בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים*, ירושלים, עמ' 11–29.

לוין 1991:

לוין, י"ל, 1991, ממרכז קהילתי למקדש מעט, הריהוט והפנים של בית־הכנסת העתיק, *קתדרה* 60, עמ' 36–84.

לוין 1997:

לוין, י"ל, 1997, בית הכנסת בארץ ישראל, ראשיתו ואופיו בראייה מחודשת, בתוך: אייכלר, א"ד, טיגאי, י"ח וכוגן, מ' (עורכים), *תהלה למשה: מחקרים במקרא ובמדעי היהדות מוגשים למשה גרינברג*, ינונה לייק, עמ' 143–162.

לוין 2000:

Levine, L.I., 2000, *The Ancient Synagogue, The First Thousand Years*, New Haven.

לוין 2003:

לוין, י"ל, 2003, בית הכנסת במאה הראשונה לסה"נ – חידושים והערכותם, בתוך: בן אריה, י' וריינר, א' (עורכים), *וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת*, ירושלים, עמ' 168–194.

מגן 2002:

Magen, Y., 2002, *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period, Excavations at Hizma and the Jerusalem Temple Mount*, Jerusalem.

מגן 2004א:

Magen, Y., 2004, The Land of Benjamin in the Second Temple Period, in: Magen, Y. & Haimovich-Carmin, N. (editors), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 1–28.

מגן 2004ב:

Magen, Y., 2004, Qalandiya – A Second Temple-Period Viticulture and Wine-Manufacturing Agricultural Settlement, in: Magen, Y. & Haimovich-Carmin, N. (editors), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 29–144.

מגן ואחרים 1999:

מגן, י', ציונית, י' וסירקיס, א', 1999, קריית ספר – עיירה יהודית ובית־כנסת מימי הבית השני, *קדמוניות* 117, עמ' 25–32.

מגן ואחרים 2004:

Magen, Y., Zionit, Y. & Sirkis, O., 2004, Khirbet Badd 'Isa – Kiryat Sefer, in: Magen, Y. & Haimovich-Carmin, N. (editors), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 179–241.

מגן ופינקלשטיין 1993:

מגן, י' ופינקלשטיין, י', 1993, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים.

מעוז 1992:

מעוז, צ"א, 1992, בית הכנסת בתקופת הבית השני – קווים לדמותו הארכיטקטונית והחברתית, ארץ ישראל כג, עמ' 331–344.

משורר 2001:

Meshorer, Y., 2001, *A Treasury of Jewish Coins*, Jerusalem.

נצר 1991:

Netzer, E., 1991, *Masada, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, vol. III: The Buildings - Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem.

נצר 1999:

Netzer, E., 1999, A Synagogue from the Hasmonean Period Recently Exposed in the Western Plain of Jericho, *Israel Exploration Journal* 49, pp. 203–221.

נצר 2004:

נצר, א', 2004, בתי הכנסת מימי הבית השני והשפעתם על התפתחות בתי הכנסת של תקופת המשנה והתלמוד – סקירה אדריכלית, בתוך: אשל, י' ואחרים (עורכים), *ועשו לי מקדש, בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו*, אריאל, עמ' 9–24.

נצר ואחרים 2004:

Netzer, E., Laureys-Chachy, R. & Kalman, Y., 2004, The Synagogue Complex, in: Netzer, E. & Laureys-Chachy, R. (editors), *The Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Final Reports of the 1973-1987 Excavations, vol. II: Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem, pp. 159–192.

ספראי 1981:

ספראי, ז', 1981, התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, בתוך: שמיידע, ש' (הביא לדפוס), *ספר זכרון למדכי ויזר, פרקי מעש והגות*, קבוצת יבנה, עמ' 230–248.

ספראי ורגב 2011:

ספראי, ז' ורגב, א', 2011, ארץ ישראל בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד – מהכיבוש היווני עד ימי האסלאם: 333 לפה"ס – 647 לספירה, ירושלים.

עמית 1994:

עמית, ד', 1994, מקוואות טהרה בהר חברון – נקודות ציון לשחזור היישוב היהודי בימי בית שני, מחקרי יהודה ושומרון ג, עמ' 157–189.

עמית 2007:

עמית, ד', 2007, בתי כנסת כפריים מימי בית שני, *מכמנים* 20, עמ' 21–32.

פרסטר 1973:

פרסטר, ג', 1971, בתי הכנסת במצדה ובהרודיון, ארץ ישראל יא, עמ' 224–228.

פרסטר 1981:

Foerster, G., 1981, The Synagogues at Masada and Herodium, in: Levine, L.I. (editor), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, pp. 24–29.

קלאי 1960:

קלאי, ז', 1960, גבולותיה הצפוניים של יהודה, ירושלים.

קלאי 1972:

קלאי, ז', 1972, הסקר בארץ בנימין והר-אפרים, בתוך: כוכבי, מ' (עורך), יהודה, שומרון וגולן – סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 153–195.

רוט-גרסון 1987:

רוט-גרסון, ל', 1987, הכתובות היווניות מבתי-הכנסת בארץ-ישראל, ירושלים.

רול 1976:

רול, י', 1976, מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל, קדמוניות ט, עמ' 38–50.

רול ואילון 1984:

רול, י' ואילון, א', 1984, כבישים רומים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה, ישראל – עם וארץ, א, עמ' 131–146.

רייך 1988:

רייך, ר', 1988, בית-הכנסת ומקווה הטהרה בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, בתוך: אופנהיימר, א', כשר, א' ורפורט, א' (עורכים), בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים, ירושלים, עמ' 205–212.

רייך 1990:

רייך, ר', 1990, מקוואות-טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

רפיאנו 2001:

Rapuano, Y., 2001, The Hasmonean Period 'Synagogue' at Jericho and the 'Council Chamber' Building at Qumran, *Israel Exploration Journal* 51, pp. 48–56.

שוקרון וסבריאנו 1993:

שוקרון, א' וסבריאנו, א', 1993, ירושלים – פסגת זאב (שכונת בנה ביתך), חדשות ארכיאולוגיות צט, עמ' 51–53.

מקורות היסטוריים:

חיי יוסף:

יוסף בן מתתיהו, 2007, חיי יוסף, שוורץ, ד' (תרגום ופירוש), ירושלים.

לוקס:

לוקס, 1965, ספרי הברית החדשה, דליץ', פ' (תרגום), תל אביב.

מלחמת היהודים:

יוסף בן מתתיהו, 2009, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, אולמן, ל', שצמן, י' ופרייס, י' (עריכה ותרגום), ירושלים.

מעשה השליחים:

מעשה השליחים, 1965, ספרי הברית החדשה, דליץ', פ' (תרגום), תל אביב.

קדמוניות היהודים:

יוסף בן מתתיהו, 1944, קדמוניות היהודים, שליט, א' (עריכה ותרגום), ירושלים.